

UOT 94/479.24**NADİR ŞAH ƏFŞAR DÖVRÜ TARİXŞÜNASLIQDA****U.M.PAŞAYEVA, Z.R.İSLAMOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******star.miri@mail.ru, zehra.islamova.80@mail.ru***

Azərbaycanın keşməkeşli tarixi dönamini təşkil edən XVIII əsrin ilk yarısının tarixşünaslığımızda yerinin və nə dərəcədə araşdırılmasının müəyyən edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat zamanı əsərlərdə dövrlə bağlı yeniliklər, o cümlədən çatışmazlıqlar müəyyən edilərək tarixi obyektivlik gözlənilməklə münasibət göstərilmişdir. Təhlillər zamanı dövrlə bağlı yazılmış bir çox əsərlərə müraciət edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığında həm sovet, həm də müstəqillik qazandıqdan sonra yazılmış əsərlər təhlil edilmiş, eyni zamanda ingilisdilli və türk tarixşünaslığına da müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Vətən tarixi, Nadir şah, tarixşünaslıq, siyasi vəziyyət

Azərbaycanın mürəkkəb və eyni zamanda ziddiyyətli bir dövrünü təşkil edən XVIII əsr Azərbaycan tarixşünaslığında özünəməxsus yeri ilə seçilir. Müasir dövrdə Azərbaycan tarix elminin qarşısında bir sıra vacib məsələlər vardır ki, onlardan da biri bu dövrdə baş vermiş hadisələrin obyektiv şəkildə araşdırılmasıdır. XVIII əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixinin hərtərəfli şəkildə araşdırılması böyük elmi aktuallıq kəsb edir. Nəzərə alınmalıdır ki, məhz bu dövrdə Rusiyanın Qafqaza planlı surətdə ekspansiyası başlamış və bu siyasətin nəticəsi olaraq doğma torpaqlarımızda mənfur, ikiüzlü qonşularımız yerləşdirilmişdir. Bu gün tarixi gerçəkliyi üzə çıxartmaq və dünya tarix elminə sübut etmək üçün ciddi araşdırmalara ehtiyac vardır. Bu dövrə aid çoxlu sayda elmi araşdırmalar aparılmışdır. Əlbəttə ki, bu elmi əsərlərdə əsas diqqət beynəlxalq duruma və siyasi vəziyyətə yönəlmişdir. XVIII əsrin I yarısında Şərqi ən böyük dövlətlərindən biri olan Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun zəifləməsi, tənəzzülü, süqutu, Nadir şah Əfşarın (1736-1747) qısamüddətli hakimiyyəti dövrünə dair hadisələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrdən başlayaraq bu dövrə dair əsərlərdə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr, siyasi vəziyyət, imperialist dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqları ilə bağlı Şərqi ölkələrinin, xüsusilə Azərbaycanın düşdüyü durum və s. işıqlandırılmışdır. Dövrün aktuallığını özündə əks etdirən, müraciət etdiyimiz ədəbiyyatlara qısaca nəzər salmaq. Mövzunun araşdırılması zamanı ümumi ədəbiyyatlara, o cümlədən problem üzrə xüsusi tədqiqat əsərlərinə müraciət olunmuşdur.

Azərbaycan dilində olan əsərlərlə yanaşı, türk, rus və ingilisdilli ədəbiyyatlara da geniş yer verilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı dövr üzrə həm sovetlər dönmündə işıq üzü görmüş, həm də müstəqillik qazandıqdan sonra nəşr edilmiş əsərlər əldə olunaraq tədqiqata cəlb edilmişdi. Bununla biz, problemlə bağlı mühüm əsərləri bir yerə toplamaq və müqayisələr aparmaqla obyektiv tarixi nəticə əldə etməyə çalışmışıq.

İstinad etdiyimiz ədəbiyyatlardan biri görkəmli tarixçimiz Ziya Bünyadovun 1994-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək)" əsəridir [5]. Əsərdə bu dövr ümumi və qısa məcmuədə verilsə də, bir çox dəyərli faktlarla zəngindir. Əsər 22 fəsildən ibarətdir və əsərin XIII fəslində bu dövrlə bağlı məlumatlar əks olunmuşdur. Əsərdə hadisələr ardıcılıqla əks olunmuş və çoxlu mənbələrə, o cümlədən ilkin qaynaqlara istinad edilmişdir. Lakin kitabın nəşrindən 23 il keçməsinə və bu zaman kəsiyində yeni əldə edilmiş mənbə və yeniliklər hesabına müəyyən faktların dəyişikliyi uğradığını nəzərə almalıyıq.

Digər bir əsər tarixçi Süleyman Əliyarlının redaktəsi ilə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)" adlı kitabını [1] xüsusi qeyd etməliyik. Kitab çoxmüəllifli əsərdir və ilk dəfə 1996-cı ildə nəşr olunmuşdur. 20 bölmədən ibarət fundamental bir əsər olan bu kitabda Azərbaycanın XVIII əsrinin 20-30-cu illəri haqqında geniş məlumat verilmiş, kitabın XIV bölümü bütövlükdə araşdırdığımız problemə həsr olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, kitabın bir sıra bölümləri kimi, XIV bölüm də məhz görkəmli tarixçimizin özü tərəfindən yazılmışdır. Əsərdə hadisələr ardıcılıqla əks olunmuş və bir çox ilkin mənbələrə istinad edilmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz növbəti ədəbiyyat ümumiləşdirilmiş xarakterli əsər olan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən 2007-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan tarixi. 7 cildə" adlı kitabdır. Araşdırdığımız problemə dair qiymətli materiallarla zəngin olan "III cild (XIII-XVIII əsrlər)" [3] t.e.d., prof. F.Əliyev və t.e.d., prof. T.Mustafazadə tərəfindən tərtib edilmişdir. Kitabın XI fəslində bəhs etdiyimiz dövrlə əlaqədar geniş məlumata rast gəlirik. Burada Səfəvilərin tənəzzülündən, Nadir şahın ölümünə qədər baş verən və əsas etibarilə Azərbaycanla bağlı olan hadisələr təfərrüatı ilə əks olunmuşdur.

Müraciət etdiyimiz əsərlər sırasında yer alan və yeni tarixi konsepsiyanı özündə əks etdirən Mehman Abdullayevin redaktorluğu ilə ilk dəfə 2014-cü ildə çap olunmuş "Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərində) əsəridir [2]. Əsər çoxmüəllifli əsərdir. Əsərdəki hadisələr ümumi və yığcam şəkildə əks olunsada, dövrün aktuallığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsər 14 fəsildən ibarətdir. Əsərin VI fəslində bəhs etdiyimiz dövrlə bağlı çoxlu faktlara rast gəlmək mümkündür.

Qabil Əliyevin müəllifi olduğu və 2009-cu ildə nəşr olunan "Qafqaz tarixi (ən qədim çağlardan XVIII əsrin sonunadək)" adlı əsərini [8] göstərə bilərik. Əsərdəki hadisələr qısa və icmal şəkildə verilsə də, dövr ilə bağlı çoxlu faktlarla zəngindir. Əsərdə təkcə Azərbaycan deyil, Gürcüstan və Ermənisi-

tanla bağlı faktlar da qeyd olunmuşdur. Əsərdə xüsusilə Qərbi Avropa dövlətlərinin, İngiltərə və Fransanın, Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsinə münasibəti, habelə Qərbi Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətini Qafqaza hücum etməsi ilə bağlı təhrikləri daha geniş şəkildə əks olunmuşdur. Əsərin 327-337-ci səhifələrində bəhs etdiyimiz dövrlə bağlı maraqlı faktlar əks olunmuşdur.

Gülxanım Qarayeva və Aynur Hacıqədirlinin birgə müəllifləri olduqları və 2006-cı ildə nəşr olunan "Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin yeni tarixi (1642-1870)" adlı əsərini [13] göstərə bilərik. Əsərdə Səfəvilər dövlətinin son dövrü və Nadir şah haqqında dəyərli məlumatlar göstərilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, alimi və Azərbaycan tarixşünaslığı elminin banisi hesab edilən Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri [4, 67-116] mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beş fəsildən ibarət olan əsərin dördüncü hissəsi "Səfəvilər dövlətinin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər" adlanır. Əsərin bu hissəsində Səfəvilərə geniş yer verilmiş, eləcə də sülalənin hakimiyyətə gəlişi, yüksəlişi, Osmanlılar və digər qonşular ilə münasibətlər, xüsusilə Rusiya ilə əlaqələr göstərilmişdir. Bizi maraqlandıran XVIII əsrin I yarısı və xüsusilə Nadir şah dönəmi haqqında maraqlı fakt və məlumatlar vardır ki, ilkin mənbələr əsasında əsərin yazılmasını nəzərə alaraq Azərbaycan tarixşünaslığı üçün bu məlumatların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu bölümə Nadir şahın hərbi səfərləri, Rusiya və Osmanlı hərbi hissələrinin Dağıstan və Azərbaycana hücumları tam olaraq işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan tarixşünaslığına dair mühüm əsərlərdən biri Azərbaycanın ictimai-siyasi dövlət xadimi, həkim, eyni zamanda yazıçı Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" əsəridir [17, 106-154]. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi faciə əsəri hesab olunan bu mühüm ədəbiyyat nümunəsi tarixi nöqtəyi-nəzərdən tarixşünaslığımızda mühüm rol oynayan, ilk tarixi dram əsəridir. Araşdırdığımız "Nadir şah" əsəri 1899-cu ildə yazılmış, H.Tağıyevin maliyyə köməkliliyi ilə çap edilmişdir. Əsərdə əsas diqqət hökmdar sülalə üzvü olmayan, varislik ilə hakimiyyətə gəlməyən Nadirin dövlətin mənafeyi, çiçəklənməsi və siyasi nüfuzu uğrunda fəaliyyəti göstərilmişdir. Ədalətli addımlar atmasına baxmayaraq qəddarlığı ilə seçilən Nadir şah oğlunun gözünü çıxartdıqdan sonra mənəvi faciə və izzətlər içərisində fəlakət yaşadığını göstərmişdir. Əsərdə Səfəvi xanədanının son iki nümayəndəsi, eləcə də xalqın qəhrəman sərkərdəsi kimi göstərilən Nadir şah haqqında bir çox dürüst faktlar, o cümlədən tarixi gerçəkliyi əks etdirən hadisələr işıqlandırılmışdır. Əslində müəllif hadisələri XVIII əsrin ilk yarısına aparmaqla dövrün siyasi və iqtisadi hadisələrinə tənqidi yanaşaraq dövrün aktual problemlərini və əsas fikirlərini sətiraltı göstərməyə cəhd etmişdir.

1964-cü ildə ilk dəfə A.Əbdürrəhmanov tərəfindən "XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan Rusiya, Türkiyə və İran ilə qarşılıqlı münasibətlərdə" əsəri [26] yazılmışdır ki, burada dövrün ideoloji təsiri aşkar hiss olunur. Həmçinin onun əsərində Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərində böyük dövlətlərin maraqları, Avropa dövlətlərinin rolu göstərilmiş, XVIII əsrin I yarısında Azər-

baycanın siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Sovet dövründə rus tarixçiləri tərəfindən araşdırdığımız problemlə bağlı bir sıra əsərlər yazılmışdır. Onlardan biri XVIII əsrin tədqiqatçılarından hesab olunan tarixçi V.N.Leviatovdur. Onun "Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin öçerkləri" adlı monoqrafiyasında [31] Azərbaycanda baş verən çıxış və üsyanlar, qonşu dövlətlərin işğalları və yerli əhalinin onlara qarşı müqavimət məsələsinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Müəllif XVIII əsrdə Azərbaycanda baş verən üsyan və çıxışların səbəblərini təhlil etmiş, lakin bəzi təhriflərə yol vermiş, hətta yerli əhalinin Rusiyaya meyilli olması məsələsində tam olaraq səhvə yol vermişdi.

Sovetlər dönəmində I Pyotr irsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Başqa bir sovet tarixçisi V.P.Listsov "I Pyotrün İran yürüşü, 1722-1723-cü illərdə" adlı monoqrafiyasında [32] Rusiya-Səfəvi münasibətlərini araşdıraraq Pyotrün işğalçı yürüşünü qanuni formada təqdim etməyə çalışmışdı.

Tədqiqat zamanı problemlə bağlı xüsusi əsərlərə və monoqrafiyalara, o cümlədən məqalələrə də müraciət olunmuşdur. Qeyd etməyə borclu olduğumuz əsər, dövrün tədqiqatçılarından hesab olunan Rəhimə Dadaşovanın 2003-cü ildə nəşr olunan "Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)" adlı fundamental əsəridir [6]. Əsərdə adından göründüyü kimi, Səfəvi dövlətinin son dövrünü əhatə etdiyi üçün, burada Səfəvilərin tənəzzül dövrü, Nadir şahın hakimiyyəti ilə bağlı məlumatlar göstərilir. Bu dövrün öyrənilməsində ingilisdilli mənbə və əsərlər tədqiqata cəlb edildiyindən, məsələyə fərqli aspektdən yanaşılma baxımından əsər xüsusi dəyərə və əhəmiyyətə malikdir.

XVIII əsrin I yarısının öyrənilməsində F.M.Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. Tədqiqat zamanı müəllifin üç fundamental monoqrafiyasına müraciət edilmişdir. Görkəmli tədqiqatçımız dövrün ilkin qaynaqlarını araşdırmaqla tarixi hadisələrə obyektiv yanaşmağa çalışmışdır. F.Əliyev tərəfindən A.P.Volinski gündəliyində yer almış Azərbaycana dair materiallar ilk dəfə tarixşünaslığımıza cəlb edilərək dərinlən öyrənilmişdir. Burada Səfəvilərə qarşı üsyanlar, hərəkatlar geniş surətdə tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində F.Əliyevin monoqrafiyalarının [7, 27, 28] mühüm rolu olmuşdur.

Dövrə bağlı tarixçi Tofiq Mustafazadənin müəllifi olduğu və 2002-ci ildə nəşr olunan "XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri" adlı əsəri [19] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə Osmanlı dövlətinin Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənməsi, İstanbul müqaviləsi haqqında geniş məlumatlar verilir. Ümumiyyətlə, onu qeyd edək ki, XVIII əsrin bir sıra problemlərini tədqiq edən T.Mustafazadə Azərbaycanın Rusiya, Osmanlı dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini araşdırmış, bu dövrün bir sıra problemlərinə yeni təfəkkür tərzilə yanaşmağa çalışmışdır. T.Mustafazadənin monoqrafiyaları bütövlükdə XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Y.M.Mahmudov və K.K.Şükürovun dövlətlərarası müqavilələrin (traktat, pakt, konvensiya, protokol) əsas yer tutduğu "Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya tarixi. Dövlətlərarası müqavilələr xarici siyasət aktları (1639-1828)" kitabı [16] 2009-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Əsərdə xronoloji ardıcılıq əsas götürülərək bir sıra müqavilə sənədləri ilə yanaşı, XVIII əsrə aid də sənədlər toplanmışdır. XVIII əsrin ilk onilliklərinə dair müqavilələr və bunun zəminində Azərbaycanın siyasi durumu araşdırılarkən bu əsərdən geniş şəkildə istifadə edilir.

Əks etdirdiyimiz dövrlə bağlı tədqiqata cəlb etdiyimiz müəlliflərdən biri Elçin Qarayevdir. Müəllifin 2005-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində" əsərində [12] Səfəvi dövlətinin (Azərbaycanın) iqtisadi və siyasi tarixi rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri əsasında tədqiq olunmuşdur. Əsərdə Səfəvilər dövləti və Nadir şahla bağlı səyyahların verdiyi məlumatlar, onların bilavasitə dövrün müasirləri olmaları və əsasən, gördükləri və eşitdikləri barədə yazdıqları məlumatlar böyük maraq doğurur.

Dövrə bağlı diqqətəlayiq elmi işlərdən biri də Z.İslamova tərəfindən "Azərbaycan tarixi Volinski elçiliyinin qeydlərində" adlı məqaləsidir [11]. Tədqiqatçı burada XVIII əsrin ilk onilliyində Azərbaycanın siyasi vəziyyəti və beynəlxalq arenada yerini ilkin qaynaqlar əsasında müəyyən edə bilmişdir.

Böyük sərkərdə Nadir şahla bağlı son zamanlar bir sıra sanballı monoqrafiya nəşr edilmişdir. Bunlardan biri Akademik Ramiz Mehdiyevin redaktorluğu ilə 2015-ci ildə işıq üzü görmüş "Nadir şah Əfşar: diplomatik yazışmalar" [20] adlı kitabıdır ki, burada tariximizin Nadir şah Əfşar dövrünə aid elmi əhəmiyyətli fikir və materiallar öz əksini tapmışdır. Əsər böyük sərkərdənin müxtəlif dövlət nümayəndələri ilə yazışmalarına həsr edilmiş, ilkin mənbələr əsasında tərtib edilmişdir.

Son illərdə Nadir şahın hərbi siyasi fəaliyyətinə həsr edilmiş kitablardan E.Hüseynovun "Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə" [10] adlı əsərlərində qiymətli materiallar və dəyərli qeydlər vardır.

Problemin araşdırılması zamanı Nadir şahla həsr olunmuş ən sanballı əsərlərdən biri kimi, Mehman Süleymanovun 2010-cu ildə Tehranda nəşr etdirdiyi "Nadir şah" əsərini [21] göstərə bilərik. Bu əsərin bir sıra müsbət xüsusiyyətləri vardır. İlk olaraq onu qeyd edək ki, hərbi tarixçi olan M.Süleymanov bu əsərində Nadirin uşaqlıq illərini, bir komandan olaraq yetişdiyi hərbi-siyasi şəraiti, onu hakimiyyətinin zirvəsinə aparan hərbi yollarını, böyük bir imperiya qurmasını və nəhayət, ömrünün faciəli sonluğunu təfərrüatı ilə vermişdir. Müəllifin əsərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri, onun İranda Nadir şahla dair indiyədək bizim tarixçilərin elmi dövriyyəyə daxil etmədikləri bir sıra qaynaqlardan istifadə etməsidir. Müəllif əldə etdiyi yeni dəlil və faktları təhlil edərək dövrün real mənzərəsini yaratmağa çalışmışdır ki, bu da çox təqdirəlayiqdir. M.Süleymanov əsərində Nadir şahın həyatına dair indiyədək qeyd etdiyimiz kimi, tarixə məlum olmayan bir sıra yeni faktları vermişdir ki,

bu da tarixi ədəbiyyatda Nadirin siyasi səhnəyə çıxana qədərki həyat və fəaliyyətinə dair məlumatların azlığı ilə bağlı boşluğu müəyyən qədər doldura bilər.

Nadir şahın həsr olunmuş əsərlər sırasında xüsusi yer alan və dövrün aktuallığını özündə əks etdirən daha bir əsər, Hüseynbala Mirələmovun müəllifi olduğu və 2012-ci ildə nəşr olunan "Sonuncu Fateh" əsəridir [18]. Müəllif bu əsərində çoxsaylı mənbələrə istinad edərək Nadir şahın hərbi-siyasi fəaliyyəti və həyatı haqqında bu vaxta qədər bizə məlum olmayan bir çox maraqlı məqamlara toxunub. Tarixi roman səpkisində yazılmasına baxmayaraq əsərin elmi əhəmiyyətini unutmamalıyıq belə ki, əsərdə Azərbaycanın 1700-1747-ci illər arası ictimai, siyasi həyatı, son Səfəvi şahları və onların aqibəti, Nadir və onunla əlaqəli məsələlər tarixi faktlar əsasında ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə verilmişdir.

Nadir şahın həsr olunmuş Ədalət Tahirzadənin yazmış olduğu "Azərbaycan imperatorları" silsiləsindən "Nadir şah Əfşar (Tərcümeyi-hal oçerki)" əsərini [22] göstərmək olar. 40 səhifəlik bu kitabçada Nadir şah Əfşarın (1688-1747) həyatından və siyasi fəaliyyətindən yığcam bir şəkildə danışılır. Əsərlə tanışlıqdan sonra məlum olur ki, əsər çoxsaylı qaynaqların təhlili nəticəsində qələmə alınıb. 2005-ci ildə nəşr olunan bu əsərdə, demək olar ki, əhəmiyyətli bütün hadisələrin tarixinin ay və gününə qədər göstərilməsi əsərin müsbət keyfiyyətlərindən hesab oluna bilər. Əsər elmi-məlumat xarakterli əsərdir. Əsərdə Nadirin siyasi fəaliyyətinə kifayət qədər yer ayrılmışdır və biz də araşdırdığımız məsələlərlə bağlı bu əsərdəki bəzi məlumatlara müraciət etmişik.

Nadir şahın həsr olunmuş əsərlər içərisində diqqətimizi cəlb edən digər bir əsər 1999-cu ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş xorasanlı müəllif Məhəmməd Qüddusunin qələmə aldığı "Nadirnamə" əsərinin qısaldılmış nümunəsi olan "Nadir şah: Nadir şah Əfşarın həyatı" əsəridir [14]. Əsər Nadirin şah seçiləndək hərbi uğurlarını, eləcə də şah olduqdan sonrakı hərbi fəaliyyətini daha geniş şəkildə əks etdirir. Kifayət qədər dolğun və irihəcmli əsər hesab edərək onu bildirək ki, Azərbaycan tarixinin Nadir şah dövrünün öyrənilməsində bu monoqrafiyanın yeri əvəzsizdir.

Bu dövrlə bağlı hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Cahangir Hüseyn Əfşarın "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti" kitabında Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah Əfşarın həyatı, Azərbaycanın və İranın böyük bir hissəsini işğal etmiş osmanlılara və əfqanlara qarşı apardığı müharibələri, nəhayət, şahlıq taxtına oturməsi və s. əməli fəaliyyətini çoxsaylı tarixi faktlar əsasında araşdıraraq oxuculara çatdırmışdır. Müəllif bu kitabında Azərbaycan Əfşar dövlətinin əsasını qoymuş Nadir şah Əfşarın şəxsi həyatını, bir dövlət xadimi olaraq xarici və daxili siyasətini, sərkərdəlik məharətini, hərbi yürüşlərini, ordu quruculuğunu, hərbi-dəniz donanması yaratmaq təşəbbüsünü, müsəlman-türk dünyasını parçalayan, zəiflədən şiə-sünni məzhəblərinin aradan qaldırılması yolunda göstərdiyi fədakarlıqları azərbaycançılığı, türk dövlətlərinin və imperiyalarının 4 min illik tarixi mənbələr əsasında qələmə alaraq Şərqi bu sonuncu

fatehinin tarixdəki yerini və rolunu olduğu kimi yazmağa cəhd göstərmişdir [23]. Cahangir Əfşar Nadir şahın dünyada 3 böyük brilyantı olduğunu qeyd edir: “Onlardan biri “Kuhi-Nur”dur. Hazırda Londonda kral tacındadır. Bu daşın tayı-bərabəri yoxdur. İngilislər İrani tutanda bu daş 1850-ci ildə kraliça Viktoriyaya hədiyyə olunub. İndi Londonda kral xəzinəsində, Kral muzeyində saxlanılır. İkincisi “Göy brilyant” adlanır. 1829-cu ildə ermənipərəst rusiyalı diplomat A.Qriboyedov Tehranda qətlə yetirildikdən sonra İran şahı tərəfindən Rusiya çarına təzminat kimi hədiyyə edilib. Sonradan rus kraliçasına hədiyyə olunub, indi Moskvada Almaz Fondunda saxlanır. Üçüncü daş “Dəryayi-nur” adlanır və Tehran Muzeyindədir [37].

XIX əsrin rusdilli tarixi ədəbiyyatlarından rus ordusunun zabiti P.Q.Butkovun ilkin mənbələr əsasında fakt və materiallar ilə zəngin olan “1722-ci ildən 1803-cü ilədək Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar” adlı üç cildlik əsəri [30] XVIII əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1796-cı ildə rus qoşunlarının Qafqaza yürüşündə iştirak etmiş, Azərbaycanda olarkən o dövrün bir sıra dövlət sənədləri və ilkin qaynaqlar ilə yaxından tanış olmuş və bu materiallar əsasında öz əsərini qələmə almışdır. Ancaq P.Q.Butkovun çar Rusiyasının nümayəndəsi kimi yazdığı bu əsərdə birtərəfli yanaşma açıq sezilir, rus təbəəsinin Azərbaycan siyasi hadisələri barədə qeydləri tarixi baxımdan aktualıq və tənqidi yanaşma tələb edir. Əsərdə Nadir şahın mənşəyi, ilk peşə və yaşam tərz, Səfəvi sarayına gəlişi, hakimiyyətə addım-addım yaxınlaşması və şahlıq dövründəki fəaliyyəti xronoloji ardıcılıq ilə verilmişdir. Sərkərdənin Dağıstana, eləcə də digər bölgələrə yürüşü və Rusiya ilə münasibətlər, diplomatik danışıqlar faktlar ilə işıqlandırılmışdır.

M.R.Arunova və K.Z.Əsrəfyən Nadir şah Əfşarın hərbi-siyasi fəaliyyətinə həsr etdikləri “Nadir şah Əfşarın dövləti” [29] adlı rus dilində olan bu əsərdə dövrün diplomatik missiya nümayəndələrinin hesabatlarından istifadə edilmişdir. Lakin əsərin sovet dövründə yazılmasını nəzərə alaraq onu qeyd edək ki, bu əsərdə XVIII əsrin 30-40-cı illərinin siyasi tarixinin bəzi məsələləri birtərəfli araşdırılmışdır. Belə ki, əsər sovet ideologiyasının tələbləri əsasında əvvəlcədən planlaşdırılıb yazıldığına görə burada ciddi təhrif və nöqsanlar vardır. Sovet dövrü ədəbiyyatından 1958-ci ildə çap olunmuş “Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonlarınaədək İran tarixi” adlı əsərini göstərmək olar. Kollektiv müəllif əməyi olan əsər ilkin qaynaqlara əsaslanmış, xarici və İran mənbələrindən geniş istifadə edilmişdir. Lakin əsərin araşdırılması zamanı dövrün sovet ideologiyasının təzyiqlərini unutmamalı, tənqidi yanaşmaya üstünlük verilməlidir [34].

Son illərin tədqiqatlarından Tahirə Həsənzadənin “XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri” adlı əsəri [9] 2014-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Tədqiqat zamanı əsərdə Əfşarlar dövrünün görkəmli dövlət xadimləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmiş, XVII əsrin sonu-XVIII əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti də diqqətdən kənar qalmamışdır.

Türk tarixşünaslığında araşdırdığımız dövrlə bağlı bir sıra əsərlər yazılmışdır. Tədqiqat zamanı türk tarixşünaslığına dair bir neçə əsəri cəlb etmişik. Bunlardan biri görkəmli tarixçi İsmayıl Haqqı Uzunçarşılının “Osmanlı tarixi” əsəridir ki, [25] burada 1723-1735-ci illərdə Azərbaycanın qərb bölgələrinin işğalı ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. Burada Osmanlı hökmdarı Sultan III Əhməd (1703-1730) Azərbaycanla bağlı planları, onun baş vəziri İbrahim paşanın dövlətlərarası münasibətlərdə sülh və barış tərəfdarı kimi çıxış etməsi xüsusilə vurğulanmışdır.

Digər türk tarix elminin görkəmli nümayəndəsi İlker Külbilgedir ki, onun tərəfindən yazıya alınmış “18. yüzilin ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747)” adlı əsəri də [24] Azərbaycan tarixinin bu dövrünün öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq etdiyimiz mövzuya aid ingilisdilli ədəbiyyatlar içərisində “Kembricin İran tarixi” çoxcildli əsəri [35; 36] böyük əhəmiyyət kəsb edir. XVIII əsr tarixi kitabın VI və VII cildlərində əks olunmuşdur. VI cild “Teymurilər və Səfəvilər dövrü”, VII cild isə dörd hissədən ibarət olub, “Nadir şah dövründən İslam respublikasına qədər” adlanır. VII cildin birinci hissəsində Peter Averinin “Nadir şah və Avşar mirası” [36, 3-62] verilmişdir, burada Nadir şahla bağlı mühüm əhəmiyyəti olan tarixi hadisələr əks olunmuşdur. İngilis tarixçinin sərkərdəmizə verdiyi qiymət və dəyər aktuallığı ilə seçilir, eləcə də burada ingilisdilli tarixşünaslığa xas olaraq iqtisadi siyasi məsələlər də qeyd edilmişdir. Əlbəttə ki, bu əsərdə də bəzən birtərəfli yanaşma açıq şəkildə izlənilir.

Araşdırdığımız dövrlə bağlı xarici tarixşünaslıqda ən mükəmməl əsər kimi, dünya tarixinin mükəmməl salnamələrindən biri hesab olunan Lourens Lokkartın 1938-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi və 2004-cü ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş əsərini [33] göstərmək olar. Əsərin Azərbaycan tarixi üçün elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 2013-cü ildə Nəriman Əbdülrəhmanlı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir [15]. Əsər bir çox mənbələrin tədqiqatına cəlb olunması nəticəsində ərsəyə gətirilmişdir. Müəllif Nadir şahın siyasi fəaliyyəti ilə bağlı bir çox məsələləri şərh etməklə yanaşı, hadisələrə öz münasibətini də bildirmişdir ki, bu da bizə hadisələri təhlil etməyə imkan verir.

Beləliklə, tədqiqat zamanı bir sıra ədəbiyyatlar araşdırılmış, Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birinin tarixşünaslıqda əksi öyrənilmişdir. Maraqlıdır ki, araşdırma zamanı Azərbaycan tarixinə dair xeyli ziddiyyətli məsələlərin tarixşünaslığımızda araşdırıldığı və görkəmli tarixçilərimiz tərəfindən obyektiv tarixi gerçəkliyin üzə çıxarıldığı müəyyən olunmuşdur. Dövlətlə bağlı Azərbaycanın beynəlxalq durumuna və siyasi vəziyyətinə dair mübahisəli məsələlər aşkarlanmışdır ki, onları işıqlandırmaq və əsl tarixi üzə çıxarmaq məqsədilə xarici ədəbiyyatlara, türk, ingilis və rusdilli tarixçilərin əsərlərinə müraciət edilməsini mühüm hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər), prof.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərində). dos. M.Q.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2015, 407 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
4. Bakıxanov A. Gülüstən-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlarda XX əsrdə). Bakı: Azərbaycan, 1994, 680 s.
6. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 440 s.
7. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, 123 s.
8. Əliyev Q.Ə. Qafqaz tarixi (Ən qədim çağlardan XVIII əsrin sonunadək). Bakı: Elm, 2009, 448 s.
9. Həsənzadə T.D. XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 294 s.
10. Hüseynov E.İ. Azərbaycan Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Bakı: Elm, 2013, 224 s.
11. İslamova Z.R. Azərbaycan tarixi Volinski elçiliyinin qeydlərində // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2013, №2. s. 407-411
12. Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı: ADPU, 2005, 160 s.
13. Qarayeva G., Hacıqədirlil A. "Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi (1642-1870)". Bakı, 2006, 472 s.
14. Qüddusi M.H. Nadir şah. Bakı: Gənclik, 1999, 240 s.
15. Lökart L. Nadir Şah. Ruscadan tərcümə edən Nəriman Əbdülrəhmanlı. Bakı: Qanun, 2013, 552 s.
16. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. IV cildə, I cild. Bakı: Regionların ictimai inkişaf birliyi, 2009, 512 s.
17. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 496 s.
18. Sonuncu fateh: tarixi roman /H. F.Mirələmov; red. M. Abdullayev; rəs. Bakı: Elm və Təhsil, 2012. - 128 s. "Sonuncu fateh" trilogiyası, Nurlan, 2012
19. Mustafazadə T.T. XVIII yuzillik-XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
20. Nadir şah Əfşar. Diplomantik yazışmalar. Elmi redaktor akademik Ramiz Mehdiyev. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2015, 224 s.
21. Süleymanov M.S. Nadir şah. Elmi red. P.Q.Darabadi. Tehran, 2010, 741 s.
22. Tahirzadə Ə. Ş.Nadir şah Əfşar. (Tərcümə-hal oçerki). 2-ci nəşr. Bakı: Çıraq, 2005, 40 s.
23. Cahangir Hüseyn Əfşar. "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti" (Nadir şahın 325 və Əfşar dövlətinin 280 illiyinə həsr edilir). Bakı: Sabah, 2014, 256 s.

b) türk dilində

24. İlker Külbilge "18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Doktora tezi, İzmir, 2010, 419 s.
25. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. IV c. I bölüm. Ankara, Türk tarih kurumu basımevi, 1988, dördüncü baskı, 687 s.

c) rus dilində

26. Абдуррахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку: АН Азерб.ССР, 1964, 98 с.
27. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). Баку: Элм, 1985, 173 с.
28. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в

- Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку: Элм, 1975, 230 с.
29. Арунова М.Ф., Ашрафян К.З. Государство Надир шаха Афшара (очерки общественных отн. в Иране 30-40 годов XVIII века). М.: Востлит., 1958, 284 с.
 30. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1830 гг. в 3-х томах. I т. СПб, 1869, 620 с.
 31. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: АН Азерб.ССР, 1948, 228 с.
 32. Лысцов В.П. Персидский поход Петра I. 1722-1723 гг. М.: МГУ, 1951, 245 с.
 33. Локкарт Л.; ред. Т. Мустафазаде. Надир Шах: Критическое исследование на основе первоисточников (Лондон - 1938) - Баку: Ганун, 2004. - 395 с.
 34. Пигулевская Н., Якубовский А., Петрушевский И., Строева Л., Беленицкий А. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Издательство Ленинградского университета, 1958, 392 с.
- ç) *ingilis dilində*
35. The Cambridge History of Iran. Vol. VI. Cambridge University Press. 1986, pp.1065
 36. The Cambridge History of Iran. Vol. VII, Cambridge University Press, 1993, pp.1036
- d) *internet resurslar*
37. Nadir şahın 3 böyük brilyantı .<http://publika.az/news/qirmizi/31121.html>

ИСТОРИОГРАФИЯ ПЕРИОДА НАДИРА ШАХА АФШАРА

У.М.ПАШАЕВА, З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

Первая половина XVIII века, сложный исторический период Азербайджана, имеет особое значение определение место и в какой степени она исследуется в нашей историографии. Во время исследования были выявлены новинки, включая недостатки этого периода, и было показано историческая объективность в этом вопросе. Во время анализа по этой теме многие работы, связанные с этим периодом, были исследованы. В статье проанализированы работы, написанные во время советского периода и после Независимости в Азербайджане, а также рассмотрены работы английской и турецкой историографии.

Ключевые слова: Азербайджан, Отечественная история, Надир шах, историография, политическая ситуация

THE HISTORIOGRAPHY OF NADIR SHAH AFSHAR'S PERIOD

U.M.PASHAYEVA, Z.R.ISLAMOVA

SUMMARY

Determining the role and how much the first half of the XVIII century, the complicated historical period of Azerbaijan has been investigated is of special importance. The research studies the period, its novelties and shortcomings from a historically objective perspective. The analysis refers to a number of works about this period. The works written during the Soviet period and after the independence of Azerbaijan, as well as works of English and Turkish historiography were involved into this research.

Key words: Azerbaijan, Native history, Nadir Shah, historiography, political situation